

7. Муравицкая М. П. Психолингвистический анализ лексической омонимии в украинском языке // Вопросы языкознания. – 1991. – № 1.
8. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979.
9. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К., 1993.

О. І. Бондар

Семантичний синкретизм на словотвірному рівні в сучасній українській літературній мові

Одне з цікавих і малодосліджених явищ семасіології, в тому числі і на словотвірному рівні, є семантичний синкретизм. Про нього можна зустріти хіба що згадки, побіжні зауваження в деяких наукових працях. Семантичним синкретизмом ми називаємо такий комплекс сем у мовній одиниці, які неможливо розчленувати через їх іманентну злитість. Семантичний синкретизм спостерігається на всіх рівнях мовної системи (крім фонетичного) [див., напр. і про синтаксичний синкретизм]. Стосовно словотвірного рівня – це такі словотвірні типи (СТ), в яких одночасно існує певний нероздільний комплекс сем (маються на увазі часткові семи) [7:38]. Під нероздільністю сем розуміється їх паралельне існування в СТ, в дериватах, які такий СТ продукує, в будь-яких контекстах. Тобто існування комплексу сем є автономним, незалежним від контексту. Синкретизм слід відрізняти від омонімії та полісемії. Слова-омоніми являють два окремі деривати, за полісемії дериват становить одне слово з кількома семемами, яке залежно від контексту реалізується в одній із цих семем

При семантичному синкретизмі одночасне існування в дериваті кількох сем спостерігається у тому ж контексті, напр., деривати СТ S+-ик мають дві семи 'здрібнілість' і 'пестливість' (*брилик, зайчик, носик, човник*), деривати СТ A+-есеньк(ий) – семи 'інтенсивність вияву ознаки' і 'позитивна емоційна оцінка' (*білесенький, ранесенький, швидесенький*), деривати СТ під-+V_{нв}+ува(ти) мають три семи 'комітативність', 'ітеративність', 'неінтенсивність': *підкахикувати, підспівувати, підтакувати, підцмокувати*.

Семантичний синкретизм не означає цілковитої злитості сем. У інших дериватах, утворених за іншими СТ чи, принаймні, підтипами одного СТ, ці семи можуть існувати окремо одна від одної (у більшості випадків). Так, сема 'здрібнілість' може існувати окремо від семи 'пест-

лівість' у підтипах того ж СТ. Деривати *квадратик, циліндрик, тросик* мають тільки словотвірну сему 'здрібнілість', а деривати *дукатик, жартик, карбованичик* мають тільки сему 'пестливість'. Дериватам СТ А+-еньк(ий) (*бідненький, тепленький, чистенький*) притаманна сема 'позитивна емоційна оцінка', а дериватам СТ А+-енн(ий) (*глибоченний, височенний, широченний*) – сема 'інтенсивність вияву ознаки'. Дериватам СТ ви-+V_{нб}+ува(ти) властива сема 'ітеративність' (*виблискувати, викачувати, вистукувати*), дериватам СТ при-+V_{нб} – сема 'комітативність' (*прибrehати, присвиснути, пристукнути*).

Та ж сема може входити до двох і більше синкретичних комплексів. Напр., сема неінтенсивності притаманна також дериватам СТ під(і)-+V_{нб} (*підіgrіти, підлатати, підучити*), де вона злитно співіснує з семами 'адитивність' і 'репродуктивність'.

У даній статті зупинимося на двох основних питаннях: 1) у якій мірі семантичний синкретизм властивий СТ сучасної української літературної мови, 2) яка природа існування цього явища.

Система словотвору сучасної української мови складається з кількох підсистем. Тут в основному розглядатимуться системи іменникового, прикметникового та дієслівного словотворення.

Іменникова підсистема переважним чином твориться трьома словотвірними групами дериватів: відіменниковими, відприкметниковими та віддієслівними. Серед відіменникових дериватів продуктивними є деривати СТ S+-ик (*комарик, пальчик*), S+-чик (*кавунчик, костюмчик*), S+-ець (*віт'єць, хлібець*), S+-к(а) (*голівка, яблунька*), S+-к(о) (*вушко, яблучко*), S+-ц(е) (*дерець, озерце*). Всі вони мають синкретичне розмірно-оцінне значення 'здрібнілість' + 'пестливість', виражене більшою чи меншою мірою. Сюди ж належать і деривати зі складними суфіксами (повторна суфіксація) S+-очк(а)/-ечк(а), S+-очок/-ечок, S+-очк(о)/-ечк(о), S+-ичок і т.ін., в яких це розмірно-оцінне значення виражене більшою мірою, а також частина дериватів СТ S+-ен-, -ат- (*ноженнята, оченята*). Решта дериватів (переважна більшість) цього СТ виступає з синкретичним значенням 'недорослість' + 'пестливість': *коненя, овеча, звіреня, хлопчєня*.

Синкретичне значення 'здрібнілість' + 'однинність' притаманне СТ S+-к(а) (*гумка, шоколадка*). Менш продуктивним є СТ із аугментативно-пейоративним значенням 'збільшеність' + 'згрубілість' – S+-ищ(є) (*головище, ножище*), 'збільшеність' + 'згрубілість' + 'зневажливість' –

S+-иськ(о) (*вовчисько, дівчисько*). Решта СТ із цим трисемним значенням є малопродуктивні і непродуктивні: S+-ак(а) (*гарбузяка, ножсак*), S+-яг(а) (*хвостяга*), S+-ук(а) (*шаблюка*), S+-уг(а) (*собацюга*), S+-ур(а) (*собацюра, носюра*). Трисемне синкретичне значення ‘збірність’ + ‘розмовність’ + ‘негативна емоційна оцінка’ мають малопродуктивні і непродуктивні СТ S+-н(я) (*комашня, офіцерня*), S+-в(а) (*грошва, мишва*), S+-от(а) (*німота, парубота*).

Досить продуктивними є деривати із значенням ‘дружина особи’ + ‘розмовність’ СТ S+-их(а) (*ковалиха, старостиха*), S+-ш(а) (*генеральша, директорша*). СТ S+-ш(а) може мати також значення ‘жін. рід’ + ‘розмовність’/‘просторічність’ (*директорша, секретарша*).

Серед відприкметникових дериватів продуктивними СТ із синкретичним значенням ‘істота’/‘неістота’ + ‘розмовність’ є A+-ак/-як (*здоров’як, сліпак*), частково A+-к(а) (*білявка, театралка, кров’янка*).

Значення ‘предмет/речовина’ + ‘негативна емоційна оцінка’ виражається СТ A+-ятин(а) (*гнилятина, трухлятина*).

СТ із синкретичним значенням ‘носій ознаки’ + ‘згрубілість’ + ‘розмовність’ є непродуктивним: A+-ань (*здоровань*), A+-ун (*товстун*), A+-ил(о) (*здоровило*), A+-юг(а) (*жаднюга*), A+-юк(а) (*злюка*), A+-Ø(а) (*нездара, привереда*) тощо.

Серед віддієслівних дериватів із різними синкретичними значеннями виступають малопродуктивні та непродуктивні СТ: ‘агент’ + ‘негативна емоційна оцінка’ – V+-ак(а) (*тисака, рубака*), V+-ил(а), -аг(а), -уг(а) (*заправила, блудяга, хапуга*), ‘носій процесуальної ознаки’ + ‘розмовність’ – V+-л(о), -йл(о) (*базікало, викидаїло*), V+-к(о) (*вигадько, прибудько*); ‘опредметнена дія’ + ‘розмовність’ – V+-н(я) (*гризня, гульня*); ‘опредметнена дія’ + ‘інтенсивність’ – V+-неч(а) (*колотнеча, стукотнеча*), V+-няв(а) (*тискнява, шамотнява*); ‘опредметнена дія’ + ‘інтенсивність’ + ‘розмовність’ – V+-нин(а) (*грюканина, стрілянина*); ‘опредметнена дія’ + ‘збірність’ V+-ощ(і) (*ласощі, пахощі*); ‘опредметнена дія’ + ‘однократність’ V+-ок (*ковток, ривок*); ‘опредметнена дія’ + ‘однократність’ + ‘розмовність’ V+-ан (*штовхан, штурхан*). Семантичний синкретизм властивий і дериватам прикметника. Відіменникові прикметники з синкретичними значеннями ‘об’єктна посесивність’ + ‘інтенсивність/збільшеність’ творяться за СТ S+-ат(ий) (*зубатий, носатий, язикатий*); ‘наділений якісними ознаками’ + ‘ексцесивність’ – S+-аст(ий) (*грудастий, ікластий*); А.П.Грищенко називає ще й підтип названого СТ з тре-

тьюю семою 'подібний за формою' [2: 152]. Синкретичне значення 'інтенсивність вияву ознаки (ступінь інтенсивності)' + 'позитивна емоційна оцінка' притаманні СТ А+снък(ий), -сснък(ий), -існък(ий), -усіньк(ий) – *величенький, білесенький, ранесенький, густісінький, чистісінький, тонюсінький*.

Відприкметникові прислівники зберігають ці ж синкретичні значення.

Дієслівні деривати творяться за численними СТ, чимало з яких мають синкретичне значення: 'тотивність' + 'інгресивність' – над(і)₁- + V_{HB} (*наддовбати, надпнути*); 'дистрибутивність' + 'дуративність' – ви₁- + V_{HB} (*вийводити, виносити*); на₂- + V_{HB} (*натерти, начухати*). Перші два типи продуктивні, останній – малопродуктивний. 'Результативність' + 'дуративність' (*просушити*) – непродуктивний СТ про₆- + V_{HB}; 'результативність' + 'однократність' – малопродуктивний СТ в(у)- + V_{HB} (*вбити, втопити*); 'результативність' + 'лімітативність' – малопродуктивний СТ над₄- + V_{HB} (*надбігти, надвезти*); 'дистрибутивність' + 'ітеративність' – малопродуктивний СТ пере- + V+ува(ти)ся (*перегукуватися, пересвистуватися*); 'дуративність' + 'лімітативність' – високопродуктивний СТ про₁- + V_{HB} (*провартувати, пропрацювати*); 'фінітивність' + 'лімітативність' – продуктивний СТ до- + V_{HB} (*добудувати, додрукувати*); 'інхоативність' + 'ексцесивність' – малопродуктивний СТ роз(і)₃- + V_{HB}+ся (*розбігатися, розгедзкатися*); 'неінтенсивність' + 'нетотивність' – продуктивний СТ при₁- + V_{HB} (*пригальмувати, примаскувати*); під- + V_{HB} (*підгнати, підлікувати*); 'однократність' + 'інтенсивність' + 'розмовність' V_{HB}+ону(ти) (*крутоннути, стрибоннути*); 'інхоативність' + 'інтенсивність' – продуктивний СТ роз₁₀- + V_{HB} (*рознуртувати, розхвастатися*); 'неінтенсивність' + 'ітеративність' – продуктивний СТ ви-+V+ува(ти) (*видзенькувати, витанцюувати*); 'комітативність' + 'неінтенсивність' – малопродуктивний СТ при-+V_{HB}+ува(ти) (*прикульгувати, притакувати*); 'дистрибутивність' + 'просторовість' – продуктивний СТ о(б)₂- + V_{HB} (*обсипати, обстукати*); 'лімітативність' + 'просторовість' – продуктивний СТ про₂- + V_{HB} (*пробрести, просапати*).

У дієслівних дериватах часто може бути представлено три, чотири і більше сем: 'результативність' + 'кумулятивність' + 'ексцесивність' – продуктивний СТ на₁- + V_{HB} (*набудувати, навезти*); 'мультирезультативність' + 'інтенсивність' + 'ексцесивність' – продуктивний СТ на₁- + V_{HB}+ся (*набігатися, накричатися*); 'дистрибутивність' + 'тотивність' + 'ітеративність' – продуктивний СТ пере₂- + V_{HB} (*перебити, перекалі-*

чити); ‘нетотивність’ + ‘адитивність’ + ‘репродуктивність’ – продуктивний СТ під(і)₁ - + V_{ІВ} (підсіяти, підфарбувати); ‘неінтенсивність’ + ‘адитивність’ + ‘репродуктивність’ – словотвірний підтип попереднього СТ (підігріти, підшукатурити); ‘інхоативність’ + ‘дуративність’ + ‘ітеративність’ + ‘інтенсивність’ – продуктивний СТ роз(і)₂ - + V+ся (розгавкатися, розстрибатися) та ін.

Як видно, семантичний синкретизм на словотвірному рівні найбільшого поширення дістав серед СТ для творення дієслів. Меншою мірою він властивий іменниковим СТ і в невеликій мірі – прикметниковим. Продуктивними СТ із синкретичним значенням є 11 іменникових, 3 прикметникових і 17 дієслівних СТ. Семантичний синкретизм іменникових і прикметникових СТ, як правило, двосемний. Лише деякі СТ іменника можуть мати три семи.

Розглядаючи перераховані СТ, неважко помітити, що тип і ранг семи, які беруть участь у синкретизмі, різний. На підставі цього можна виділити семантичний синкретизм із однопорядковими семами – гомогенний семантичний синкретизм – напр. ‘опредметнена ознака’ + ‘збірність’ – СТ А+–оці (солодоці), ‘результативність’ + ‘тотивність’ – СТ про₅ - + V_{ІВ} (промаслити, промокнути), – його творять однакові, логіко-понятійні семи – та гетерогенний семантичний синкретизм, який утворюють семи різного порядку, як правило, логіко-понятійна і конотативна, напр. ‘агент’ + ‘негативна емоційна оцінка’ СТ V +ак(а) (невмивака, задирака). Це так звана оцінна конотація [6: 117]. Частіше разом із логіко-понятійною виступає конотативно-стильова сема, напр. ‘носій ознаки’ + ‘розмовність’ СТ А+–ак/-як (глузак, гордяк); або при двох і більше логіко-понятійних виступає одна конотативна, напр. ‘однократність’ + ‘інтенсивність’ + ‘розмовність’ V_{ІВ} +–ону(ти) (блисконутти, трусонутти). Рідше при одній логіко-понятійній семі виступають дві конотативні, напр. жіночий рід + ‘розмовність’ + ‘просторічність’ S+–ш(а) (прокурорша, професорша), ‘збірність’ + ‘розмовність’ + ‘негативна емоційна оцінка’ S+–н(я) (матросня, собачня).

Іменниковим і прикметниковим СТ дещо більше притаманний гетерогенний синкретизм, для дієслівних СТ властивий, головним чином, гомогенний синкретизм. Кількість СТ із синкретичною семантикою досить значна і становить близько третини всіх СТ.

Гомогенний у структурно-семантичному плані синкретизм виявляється неоднорідним у функціональному плані. Так, у дериватах СТ

V+-неч(а), V+-няв(а), V+-нин(а), V+-ок та ін. Одна словотвірна сема уточнює, характеризує з певного боку іншу, напр.: *стукотнеча* – головна сема ‘опредметнена дія’ характеризується з боку інтенсивності (наскільки інтенсивно проявляється ця дія); у дериватах *кидок*, *ривок* опредметнена дія характеризується з боку її кратності і т.д. Сема, яка трансформує семантику слова є головною, а сема, що характеризує головну сему, підпорядковується їй, є підрядною. Це тип гомогенного семантичного синкретизму з підрядним відношенням сем. Інший тип такого синкретизму зумовлюється супідрядним існуванням сем, які трансформують значення цілого слова. Напр., деривати *зубатий*, *хвостатий* СТ S+-ат(ий) мають дві супідрядні семи (сурядні між собою) ‘посесивність’ і ‘збільшеність’, які вказують на приналежність і розмір предмета (зуби, хвіст); *вбити*, *втопити* СТ в-+V_{НВ} – дві супідрядні семи ‘результативність’ і ‘однократність’, які відповідно характеризують дію, що називається мотивуючими словами. Те ж стосується багатьох дієслівних СТ над₄-+V_{НВ}, про₆-+V_{НВ}, про₁-+V_{НВ}, роз(i)₃-+V_{НВ}+ -ся, при-+V_{НВ}+ -ува(ти), про₂-+V_{НВ} та ін.

Окремо слід виділяти семантичний синкретизм, що ґрунтується на імплікативному зв’язку сем, коли одна сема імплікує іншу. Так, сема інгресивності імплікує сему нетотивності: на початку виконання дії предмет охоплюється дією лише частково, напр.: *наддовбати*, *надрізати*, *надстругати*; сема дистрибутивності імплікує сему ітеративності, напр., *перегукуватися*, *пересвистуватися*, *перестрілюватися*; сема неінтенсивності імплікує сему нетотивності, напр., *підв’ялити*, *підгнити*, *підтанути* та ін. Цей тип гомогенного семантичного синкретизму зустрічається порівняно нечасто (близько 10% СТ) і лише в дієслівних дериватах, залежачи від характеру лексичного значення мотивуючої основи.

Можна навести чимало випадків комбінованого семантичного синкретизму гомо-гетерогенного, підрядно-супідрядного, імплікативно-неімплікативного. Звичайно, це буває при трьох і більше семах: СТ V+-нин(а), V+-ан (гомо-гетерогенний); V_{НВ}+ -ону(ти), роз(i)₂-+ V+-ся (імплікативно-неімплікативний і підрядно-супідрядний).

Гетерогенний семантичний синкретизм є невластне синкретизмом, тому що логіко-понятійна і конотативна семи виконують різну функцію не на рівні окремої семени, а на рівні мовної системи. Оцінна конотативна сема, не маючи ніякої референції, вказує лише на ставлення мовця до того чи іншого референта, а стильова конотативна сема виступає

лише маркером певного стилю мови, не входячи до семантичної структури слова [3: 369-373]. Логіко-понятійна сема належить до сфери семантики, конотативна – до сфери прагматики. [4: 17].

Інша річ – гомогенний семантичний синкретизм. На лексико-семантичному рівні він являє радше норму: практично кожна семема становить набір сем [5:30-31]. На словотвірному рівні понад 50% СТ, яким притаманна семантична синкретичність, характеризується гомогенним синкретизмом, близько 70% з них становлять дієслівні СТ.

Засаднича причина існування семантичного синкретизму суто лінгвістична і визначається морфологічним типом мови. Українська, як і більшість слов'янських, є флективною синтетичною мовою, що пояснює передачу одним афіксом водночас кількох сем. В інших мовах у таких випадках семантичний синкретизм може бути відсутній, напр. *ручка* (дитини) – англ. *little hand* (із контекстуальною конотативною семою), *стрільянина* – рос. *стрельба* (із контекстуальною семою інтенсивності) або описово частая (*беспорядочная*) *стрельба*; *зубатий* – нім. *scharfzahnig* (буквально ‘гострозубий’); *розкричатися* – англ. *to start shouting* (буквально ‘почати верещати’); *просидіти* – тур. *oturup kalmak*.

Нааявність в українській мові паралельних способів вираження того ж словотвірного значення, напр., *зубатий* – ‘з великими зубами’, *зубастий* – ‘з занадто великими зубами’, *прикульгувати* – ‘трохи кульгати’, *розгавкатися* – ‘почати сильно гавкати’ і т.д., вказує на мовну надлишковість, що виконує роль забезпечувача перешкодостійкості коду.

Імплікативний синкретизм детермінується як лінгвістично, так і суто онтологічно, а тому може зустрічатися в будь-яких типах мов.

Дані аналізу дозволяють стверджувати, що існує шкала семантичного синкретизму, яка, в порядку зростання синкретичності, може мати такий вигляд: гетерогенний $\Rightarrow$ гомогенний підрядний $\Rightarrow$ гомогенний супідрядний $\Rightarrow$ імплікативний.

1. Глотова С.В. Нейтралізація синкретизму у дієприслівникових зворотах із значенням причини і мети // Лінгвістичні дослідження: 36. наук. пр. – Харків, 1992. – Вип.2.

2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978.

3. Ельмслев Л. Прологомени к теории языка. – М., 1960.

4. Левицький В.В. Сучасне розуміння структури лексичного значення // Мовознавство. – 1982. – №5.

5. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. -К., 1988.

6. Сергеева Л.А. Коннотативные значения как объект лингвистического анализа // Исследования по семантике: Общие вопросы семантики. – Уфа, 1983.
7. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979.

А. П. Романченко

Передумови функціонального розгляду компаративності

Як універсально-мовна категорія компаративність у мовознавчих працях тією чи іншою мірою досліджується здавна. Так, у граматиці “Адельфотес”, виданій 1591 р. Львівським братством, зазначається, що “налагаемые”, тобто прикметники, мають “начертанія”: “разсудительное” і “превосходное”, тобто вищий та найвищий ступені порівняння. У “Граматиці словенській” Л.Зизанія (1596 р.), на яку мала певний вплив названа вище граматика, зауважується, що ім’я “прилагемое” розрізняється ступенями. Розрізнення прикметника ступенями Л.Зизаній називає “рассуждением”, яке має три ступені: “положенный”, “рассудный” і “превысший”. Щодо творення ступенів указується, що вони поділяються на “подобоначертательные” і “стропотные”, які розуміються як правильне й неправильне творення ступенів порівняння [1:186]. У граматиці також підкреслюється, що прислівники, як і прикметники, мають три ступені порівняння.

За зразком грецьких граматик Л.Зизаній виділяє багато прислівникових значень, зокрема значення уподібнення, що є, на нашу думку, початковим етапом у розгляді лексичних засобів вираження компаративності.

Таким чином, на початковому етапі розвитку ідеї компаративності в українському мовознавстві досліджуються морфологічні засоби вираження, тобто починає розроблятися категорія ступенів порівняння, та зароджується вивчення лексичних засобів компаративності тобто починає розроблятися категорія ступенів порівняння, та зароджується вивчення лексичних засобів компаративності.

“Грамматика словенска” Л.Зизанія мала в свою чергу помітний вплив на “Грамматику славенскию правильное синтаagma...” М.Смотрицького (1619 р.). Граматика М.Смотрицького – один із найвидатніших творів давнього слов’янського мовознавства. Її автор перший в історії нашого мовознавства дав повний курс граматики в її тодішніх основних части-